

FEDINEC CSILLA

**KÁRPÁTALJA:
ÖRÖKSÉG ÉS TÁRSADALOM**

ÚJ TUDOMÁNYOS ZSEBKÖNYVTÁR

BŐLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

FEDINEC CSILLA

KÁRPÁTALJA: ÖRÖKSÉG ÉS TÁRSADALOM

TYPOTEX

A könyv megjelenését
az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatta.

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

© Fedinec Csilla, Typotex, Budapest, 2022
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

Lektorálta

Csernicskó István (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola)
Suslik Ádám (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)
Szarka László (BTK Történettudományi Intézet)

ISBN 978 963 493 195 9

ISSN 2939-5399

Kedves Olvasó!

Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról a www.typotex.hu
és a facebook.com/typotexkiado oldalakon értesülhet.

Typotex Kiadó

Alapította Votisky Zsuzsa, 1989

A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

Felelős kiadó: Németh Kinga

Felelős szerkesztő: Kovács Zoltán

Tördelés: Jankovics Milán

Borítóterv és tipográfia: Somogyi Péter

Nyomta és kötötte: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém

Felelős vezető: Szathmáry Attila

TARTALOM

1. HOL IS VAN KÁRPÁTALJA, ÉS KIK LAKJÁK?	7
2. ÁTMENŐ TÖRTÉNELEM (1918–1919)	17
3. CSEHSZLOVÁKIÁBAN (1919–1938/1939)	29
3.1. Jogi keretek	32
3.2. Politika	38
3.3. Iskola és egyház	44
3.4. Kultúra	49
3.5. Autonómia	54
4. MAGYAR FÖLD (1938/1939–1944)	63
4.1. Visszacsatolás	67
4.2. Közigazgatás	73
4.3. Autonómia	76
4.4. Kultúra és tudomány	81
4.5. Vészkorszak	84
5. A SZOVJET HAZA FÜSTJE (1945–1991)	89
5.1. Jogi keretek	92
5.2. Repressziók	96
5.3. Iskola, kultúra, civilek	101
5.4. Vasút, kolhoz, vidámpark	106
5.5. Kishatár	110
6. UKRAJNÁBAN (1991–2020)	119
6.1. Alapszerződés	121
6.2. Politikai képviselet	127
6.3. Iskola, egyház, kultúra	136
6.4. Emlékhelyek	140
6.5. Autonómia	144
7. EPILÓGUS	155
Jegyzetek	159
Források és irodalom	179

1. HOL IS VAN KÁRPÁTALJA, ÉS KIK LAKJÁK?

Azt tudjuk, hol ered a Tisza. Elindul a hegyekben a Fekete- és a Fehér-Tisza, majd Rahótól egymásba gabalyodva, egyetlen folyamként kanyarog tovább az Alföld irányába. Hol száraz lábbal is átkelhetünk rajta, hol haragos folyó.

A táj, a „Kárpát szent bérc”,¹ benne van a himnuszunkban.

Ady verssora, „Verecke híres útján jöttem én”,² az őstörténetünkkel kapcsolatos nemzeti minimum, még úgy is, hogy tudomány és műkedvelés, mítosz és valóság – miként szinte minden másban – összemosódik az érdeklődő közember gondolkodásában.

Obligát kelléke történetírásunknak a Kárpátok alatt többségben élő népre, a ruszinokra mint a magyar hazához ragaszkodó nemzetiségre való utalás.

A háborúk természeténél fogva a Rákóczi-szabadságharcot az ország lakosságának csupán egy része tartotta függetlenségi harcnak, másik része a régóta várt békét hátráltató polgárháborúként élte meg. II. Rákóczi Ferenc legfontosabb öröksége, hogy a nemzetállamok születésének időszakától alapvető hatással volt a modern magyar nemzettudat fejlő-

désére.³ A millennium éveiben az állami önállóságot követelő politika szimbolikus alakjává vált.⁴ Éppen ő nevezte a ruszinokat leghűségesebb népének – „gens fidelissima”.⁵ Ennek hagyományát Hodinka Antal 1915-ben megjelent *Gens fidelissima* című történeti munkájában rögzítette először.⁶ Különös érdekessége a műnek, hogy az epitheton ornans eredetét nem magyarázza meg, csak kikövetkezteti abból, ahogyan a fejedelem emlékirataiban leírja fogadtatását jobbágyai által: „Érkezésem híre elterjedt a munkácsi hercegségben, és alig lehet elképzelni azt a buzgalmat és örömet, amely a népet mindenfelől hozzám vonzotta. Bandákban jöttek, és amikor megláttak, letérdeltek és orosz módra keresztet vetettek. [...] E nép buzgalmának és szeretetének nem volt elég, hogy képessége szerint ellátott élelmiszerral, hanem hazaküldték asszonyaikat és gyerekeiket, beálltak katonáim közé, és többé sohasem hagytak el.”⁷

A történeti Kárpátalja – alapvetően az egykori Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék nagyobb része – a Magyar Királyság korai időszakától bírt szórványos szláv lakossággal, akikről azonban nem tudjuk bizonyosan, hogy keleti szlávok lettek volna. A legtöbb bizonyíték arra vonatkozóan van, hogy a ruszinok elődei betelepültek a vidékre, mégpedig a tatárjárás utáni időktől kezdődően. Az etnikai jellegét megőrző, összefüggő településterületük megmaradt az északkelet-magyarországi vármegyék hegyvidéki részein, másutt csak szórványok keletkeztek.⁸

A Kárpátalján élő ruszinokat a második világháború végéig a területet birtokló valamennyi állam elismerte önálló etnikumnak. A Szovjetunióban azonban a nemzetiségi

rovatba az „ukrán” népnév került be, a ruszin népnév használatát pedig betiltották.

A szocialista Magyarországon sem tartották hivatalosan nyilván a ruszinokat, a népcsoport tagjait a szlovákokhoz sorolták, a Kárpátalján élő ruszinokat pedig a politika és a tudomány kizárólag kárpátukránokként emlegette. Az 1990-es népszámlálás újdonságaként a szocializmus évtizedei alatt hivatalosan elismert négy kisebbség – német, román, szlovák és a „délszláv” (szerbek, horvátok, szlovénok) – mellett, először még csak az anyanyelvi adatok alapján, megjelentek „új kisebbségek” is – a görögök, a bolgárok, az örmények és a lengyelek, valamint összevonva a ruszinok és az ukránok. Majd a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény minősítette önálló, honos népcsoportnak mindkét etnikum tagjait, nem utolsósorban azért, mert a ruszinok a történelmi örökség részét képezték, az ukránok elismerése pedig a reciprocitás elve alapján következett a magyar–ukrán alapszerződésből (1991), amelynek fontos részét képezte a kisebbségek védelme. A nemzeti kisebbségek jogairól szóló új jogszabály, a 2011. évi CLXXIX. törvény nem változtatott az elismert nemzetiségek listáján.⁹

Két népcsoportot emlegetünk a kárpátaljai „telepesek” kategóriában. Nagyobb létszámban jelentek meg német telepesek osztrák, bajor és cseh területekről a Rákóczi-szabadságharc leverése után, amikor a Rákóczi-birtokokat az osztrák származású Schönborn-Buchheim család kapta meg.¹⁰ Egészen a második világháború végéig fellelhetők voltak Munkács környékén német kolóniák, amikor is a szovjet hatalom a teljes német lakosságot kitelepítette elsősorban Kazahsz-

tán területére, ahonnan töredékük tért csak vissza az 1950-es évek elején.¹¹

A másik csoport a „cseh telepesek” a két világháború közötti csehszlovák időszakban. Az 1920-as évek elejétől a föld-reformmal együtt járó kolonizáció keretében a hegyvidéken élő ruszin lakosságot és az állam megalapításában fontos szerepet játszó cseh legionistákat telepítették az alföldi területekre, a határövezetbe és a stratégiaileg fontos vasúti csomópontokhoz.¹² Az újabb államfordulattal közülük a cseh telepesek a beköltözött hivatalnokokkal együtt elhagyták a vidéket.

A zsidók a régióban nagyjából a 18. század közepéig csak egyes személyeket és családokat jelentettek, nagyobb arányú betelepedésük ekkortól veszi kezdetét, s ez a folyamat a dualizmus koráig tart. Utána a közhiedelemmel ellentétben a zsidók számának növekedésében már csekély szerepe volt a galíciai bevándorlásnak. 1910-ben a magyarországi zsidóknak 50,8%-a volt városlakó, a kárpátaljai régióban azonban ez az arány csak a 19,3%-ot ért el, bár ez így is jóval magasabb volt, mint a kárpátaljai összlakosságon belüli városlakók csupán 8,1%-os aránya. A kárpátaljai zsidóságra nem volt jellemző az előítéletesen feltételezett kereskedelmi dominancia, harmaduk az iparban, közel negyedik pedig, miként a régió keresztény lakosságának zöme, a mezőgazdaságban dolgozott. A zsidók többsége fizikai munkát végzett, illetve körükben másutt szokatlan szakmák is megjelentek, mint a kovács, asztalos, cipész, fuvarozó stb. A régió zsidóságának nagy része éppen olyan szegény volt, mint a ruszinok többsége, mégis a hivatalos politika bűnbakká tette őket: a magyarokhoz „ezer éve” hú ruszinok megsegítésére a századfordulón indított

„hegyvidéki akció” a szegénység felszámolásának legfontosabb eszközét a zsidóság gazdasági visszaszorításában látta.¹³

A romák a 15. századtól jelentek meg Magyarországon, amely átmenő ország volt számukra nyugati irányú vándorlásuk során. A 16. századtól az egyre északra terjeszkedő Oszmán Birodalom elől menekülők, részben a törökökkel Magyarországra érkezők viszont itt maradtak, miután a nyugati országok már nem engedték be őket. Hagyományos megtelepedési területük Délnyugat- és Északkelet-Magyarország volt. A dualizmus korában az állam arra törekedett, hogy az országon belüli „kóborlásukat”, „vándorlásukat” megakadályozza, helyhez kösse őket. A kirívóan antiszociális cselekedetek kivételével egészen az 1930-as évekig társadalmi érdektelenség övezte őket. Közegészségügyi és rendőrségi „problémának” elsősorban az egyre kisebb számú vándorcigányokat („kóbor cigányokat”) tekintették. A roma lakosság a kárpátaljai régióban mind a mai napig jelentős etnikai tényező, sőt, a helyi magyar népesség számának fenntartásában egyre nagyobb szerepet játszik. Ma a kárpátaljai romák mintegy kétharmada magyar anyanyelvű.¹⁴

Az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában a nemzetiség legfontosabb ismérvének a nyelvet tartották. A magyar népszámlálások az 1880. évitől kezdve az anyanyelvre és a nyelvismeretre – az anyanyelven kívül beszélt más „hazai” nyelvekre és a „külföldi” nyelvekre – kérdeztek rá, és csak 1941-ben és az azután következő népszámlálásokkor vették figyelembe a nemzetiséget is.

A dualizmus korában a magyar hatóságok a régió zsidó lakossága jelentős részének anyanyelvét, a jiddist nem tekintették önálló nyelvnek. A jiddis beszélőit a népszámlálások

során nem regisztrálták. A „héberrel kevert, rontott német nyelvet” beszélőket a német ajkúakhoz sorolták be, illetve kis részben a ruszin, nagyobb részben a magyar (nyelvű) lakosság arányát gyarapították. A romák által beszélt nyelvet sem ismerték el hivatalos nyelvként, így a népszámlálási adatfelvételkor az „egyéb” kategóriába kerültek, a nyelvileg asszimilálódottakat pedig egyáltalán nem vették figyelembe külön etnikai csoportként, hanem annak a nyelvi csoportnak a számát gyarapították, amelynek nyelvét anyanyelvükként jegyezték be.¹⁵

A csehszlovák időszakban két országos népszámlálásra került sor – 1921-ben és 1930-ban. A lakosság nemzetiségi összetételének felmérése politikailag a legfontosabb kérdés volt, mert ez igazolta a független Csehszlovák Köztársaság létjogosultságát. A „kommunikációban használt nyelv” helyett a „csoporthoz tartozást” vették alapul, ami lehetővé tette többek között a zsidók és a romák nemzetiséggé nyilvánítását. A „nemzetiség” kérdése és definíciója feszültséghez vezetett nemcsak a csehszlovákiai nemzetiségek, hanem a csehek és a szlovákok között is. Noha hivatalosan létezett a „csehszlovák nemzetiség” is, megvolt a lehetőség a cseh és a szlovák nemzetiség külön-külön regisztrálására. A zsidó nemzetiség kategóriájának bevezetése döntően a német és a magyar nemzeti kisebbségek létszámát csökkentette. A népszámlálások alkalmával a zsidóságot e nemzetiségek valamelyikének bevallására biztatták, presszionálták vagy önkényesen így regisztrálták. Ehhez hasonlóan a görögkatolikusokat ruszinokként igyekeztek feltüntetni, noha egy részük magyar volt.¹⁶

A szovjet identitás – szemben a csehszlovák identitással – a Szovjetunió felbomlásáig nem volt választható, beje-

gyezhető nemzetiség a népszámlálások során. A mindenkori szovjet pártvezetés törekedett ugyan az orosz dominancia megteremtésére, azonban az orosz nemzetiségűek aránya a második világháború után szervezett népszámlálások adatai alapján fokozatosan csökkent, s 1989-re az országban alig haladta meg az 50%-ot.¹⁷

Európában Magyarországon kívül elismerik a ruszinokat nemzeti kisebbségként többek között Lengyelországban, Szlovákiában, Csehországban, Szerbiában, Horvátországban, Dániában, a világban összesen huszonhárom országban. Keleti szláv népességről lévén szó, alapvető kérdés az ukrán állam viszonya a ruszinokhoz. Önálló népcsoportként való elismerésüknek soha nem volt esélye.¹⁸ A ruszinokat mint az „ukrán etnikum etnográfiai csoportját” számba vették az eddigi egyetlen ukrainai népszámlálás alkalmával 2001-ben, statisztikai értelemben azonban kizárólag ukránokként vannak nyilvántartva.¹⁹

Nézzük a magyarokat, figyelemmel a fenti népszámlálási sajátosságokra, s az itt nem ismertetett egyéb, nem elhanyagolható tényezőkre, mint például az államváltások okozta népességmozgásokra. A Monarchia Magyar Királysághoz tartozó részében az államszervező magyarság nem volt abszolút többségben, a politikai gondolkodásban azonban fontossá vált a magyarság számbeli fölényének biztosítása. 1880 és 1910 között a magyar anyanyelvűek száma 6,1 millióról 9,9 millióra, arányuk 44,8%-ról 54,5%-ra emelkedett. A magyar anyanyelvűek aránya a korabeli Északkelet-Magyarországon (Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyékben) is fokozatosan nőtt, azonban e közigazgatási egységek egyikében sem alkottak abszolút többséget, kivéve a három rendezett taná-

csú várost (Ungvárt, Munkácsot és Beregszászt). A legtöbb magyar, akárcsak manapság, Beregszász környékén élt, és általában a síkvidéki területeken koncentráálódtak. 1900-ra haladta meg a mai Kárpátalja népessége a félmilliót, a magyarok lélekszáma ekkor 149 377 fő (28,2%) volt.²⁰

A csehszlovák időszakban a magyarok aránya drasztikusan csökkent: 1921-ben 111 052 fő (18,1%), 1930-ban 116 975 fő (15,9%).²¹ 1941 és 1946 között a teljes népesség száma közel 100 ezer fővel csökkent, 853 949-ről 758 700 főre, amiben számos ok játszott közre, de mindenekelőtt a zsidó lakosság elpusztítása.²² A régió lakosságának összlétszáma az 1970-es népszámlálás idejére haladta meg az 1 milliót, az 1989-esre pedig megközelítette az 1 millió 250 ezret. A szovjet időszakban a magyarok lélekszáma 150 és 160 ezer közötti tartományban alig változott, a régióon belüli arányuk azonban egyre csökkent, 1989-ben 12,5%-ot tett ki.²³

Az, hogy az 1991 óta független Ukrajnában²⁴ eddig egyetlen népszámlálást tartottak (2001-ben), a világban is szinte példátlan.²⁵ A 2001-es népszámlálás adatai alapján Kárpátalja össznépessége 1 254 160 fő volt, ezen belül a magyarok száma 151 516 fő (Kárpátalja összlakosságának 12,1%-a, az ukrainai magyarok 97,0%-a). Az elvándorlás és a természetes fogyás hatott a népességcsökkenés irányába, viszont javította a mérleget a szabad identitásválasztás lehetősége, szemben a szovjet korszak kényszereivel, valamint a roma lakosság körében a nagyfokú hajlandóság a magyar identitás vállalására.²⁶

A közbeszédben, a sajtóban és a politikai megszólásokban „százötvenezer”, időnként „kétszázezres” magyarság valós lélekszáma (szakszerű vizsgálaton alapuló) becslés szerint mára legfeljebb 130 ezer körülire tehető, beleértve az ideiglenesen

távollevő (munkavállalás céljából külföldön tartózkodó) népességet is. Utóbbiak közül az évnek legalább a felében külföldön tartózkodók száma 10 ezer fölötti.²⁷

A visegrádi országok mindegyikében, Lengyelországban, Csehországban és Szlovákiában, valamint a 2010-es évek vége óta Magyarországon is a legnagyobb lélekszámú külföldi munkavállaló csoport ukrán állampolgár (véltetően egyben ukrán nemzetiségűek is, hiszen hazánkban a magyarok megszerezheték az állampolgárságot). A legfőbb motiváció Ukrajna egészében és Kárpátalján is a folyamatosan rossz gazdasági helyzet, ebben a 2014 tavasza óta zajló kelet-ukrajnai hibridháborúnak is csak közvetett szerepe van.²⁸

A kárpátaljai magyarok nagy része, akik megszerezték a magyar állampolgárságot, nem rendelkezik magyarországi lakóhellyel. A permanens válságok az Ukrajnában hivatalosan nem engedélyezett külföldi állampolgárságot mobilitási eszközzé (is) transzformálták. A mobilitás kulcs a megélhetéshez, olykor a túléléshez, kialakítva a migráció sajátos kultúráját.²⁹

Kárpátalja státusa a különböző történelmi időszakokban

Állami hovatartozás	Időszak	A régió hivatalos neve	Státusa az adott államon belül	Közigazgatás alapja		Ármeneti államalakulat az időszakban
				területi elv	etnikai elv	
Magyar Királyság	középkortól 1918-ig	nincs egységes közigazgatás, vármegyékre tagolódik	egységes vármegyei közigazgatás külön jogok nélkül	+		-
Magyar Népköztársaság, Magyar Tanácsköztársaság	1918-1919	Ruszkra Krajna	autonóm terület		+	Hucul Köztársaság, 1919
Csehszlovákia (első köztársaság)	1919-1938	Podkarpatszka Rusz [Kárpátaljai Oroszország]	kvázi autonóm terület egységes tartományi jogokkal		+	önálló megnevezés nélküli terület csehszlovák polgári igazgatással, csehszlovák katonai megszállás alatt, 1919
Cseh-Szlovákia (második köztársaság)	1938-1939	Podkarpatszka Rusz / Kárpáti Ukrajna			+	-
Magyar Királyság	1938/1939- 1944	Kárpátaljai Kormányzóság	kvázi autonóm terület		+	-
Szovjetunió	1945-1991	Zakarpatszka oblaszty	egységes megyei közigazgatás, külön jogok nélkül	+		Kárpátontúli Ukrajna, polgári közigazgatás szovjet katonai megszállás alatt, 1944-1945
Ukrajna	1991 óta	Zakarpatszka oblaszty [Kárpátontúli terület]	egységes megyei közigazgatás, külön jogok nélkül	+		-